

พื้นฐานเดิมทางค่านิยมและเศรษฐกิจของไทยและพม่า

พื้นฐานทางค่านิยม

ในค่านิยมศาสตร์ ไทยและพม่าเป็นประเทศที่อยู่ในบริเวณเดียวกัน คือ แถบเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ทั้งในด้านสังคมวิทยา ยังเป็นประเทศที่ไ้รับอารยธรรม วัฒนธรรม ขนบธรรมเนียมประเพณีบางอย่างจากอินเดีย โดยเฉพาะอย่างยิ่งอิทธิพลทางศาสนา ลักษณะทางสังคมที่เหมือนกันอย่างเด่นชัดอย่างหนึ่ง คือ การรับนับถือชาติข้างมารดาเป็นใหญ่ การปกครองในหมู่คณะคือเอาความผูกพันดินหรือญาติเป็นเกณฑ์ โดยหัวหน้าเผ่าหรือผู้สูงอายุเป็นผู้ปกครอง หมู่คณะโดยวิธีสืบเชื้อสาย การรักษามรดกทางวัฒนธรรมที่สำคัญอีกอย่างหนึ่งก็คือ การนับถือภูติผีอารักษ์ความหาประวัติศาสตร์ยุคเริ่มต้นของทั้งสองชนชาตินี้ยังไม่เป็นที่ยุติ ทั้งนี้เนื่องมาจากหลักฐานที่ปรากฏยังไม่สามารถยืนยันถึงความ เป็นมาอย่างแน่ชัด นอกจากที่เล่าต่อ ๆ กันมา ในรูปของนิยายปรัมปรา ประวัติศาสตร์ของไทยที่มีการบันทึกอย่างแน่นอนนั้น ขอมรับกันตั้งแต่สมัยสุโขทัย โดยถือเอาพระเจ้าหรือขุนศรีอินทราทิตย์เป็นปฐมกษัตริย์ในราชวงศ์พระร่วง ก่อนหน้านั้นก็มีนิยายปรัมปรา กล่าวถึงกษัตริย์พระองค์ต่าง ๆ ที่เชื่อว่าน่าจะเป็นบรรพบุรุษของไทย อาทิ เรื่องราวทางโยนกเชียงแสน เป็นต้น ในส่วนพม่านั้น ถือกันว่าพระเจ้าอนุรุธ คือพระเจ้าแผ่นดินองค์แรกของพม่า ประวัติศาสตร์ที่แน่นอนของ

^๑จอห์น เอฟ เคตตี, ไทย พม่า ลาวและกัมพูชา, ภาณี กาญจนบุษิติ และชินจิตต์ อาไพพรรณ (แปล) , โครงการตำราสมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, ๒๕๒๐, หน้า ๑-๒.

พม่าเริ่มขึ้นที่เมืองพุกาม^๑ สังคมในระยะแรกเริ่มนี้ มีความจำเป็นอย่างยิ่งที่พลเมืองจะต้องรวมกำลังกันเพื่อรับภาวะสงคราม ดังนั้นการปกครองในรูปของราชาธิปไตย จึงนับเป็นการเอื้อและเหมาะสมกว่าการปกครองในรูปอื่น ๆ^๒ พระมหากษัตริย์ในอดีตนั้น ทรงเป็นผู้นำ ทั้งในยามสงบและในยามสงคราม ทั้งยังทรงเป็นอัครศาสนูปถัมภกแห่งพระพุทธศาสนา พระมหากษัตริย์ไทยทรงเอาพระทัยใส่ในความสำเร็จของพระศาสนาเป็นอย่างดี เกือบทุกพระองค์ ทรงทำนุบำรุงพระบวรพุทธศาสนาอย่างแข็งขัน ทั้งในแง่ของความเชื่อถือศรัทธาและทั้งในแง่ความสำคัญทางการเมือง

ในเรื่องของประชากรนั้น พม่าประสบปัญหาในเรื่องนี้มากกว่าไทย เพราะพม่ามีประชากรหลายชาติหลายภาษา อาทิ พม่า มอญ กะฉิ่น ฉานและกระเหรี่ยง จึงมีปัญหาสำหรับผู้นำในการควบคุมคน แม้จนปัจจุบันนี้ ก็เพราะพม่าประกอบไปด้วยชนหลายกลุ่มในประเทศเดียวกัน เช่นนี้เอง จึงทำให้ต้องมีพระมหากษัตริย์ที่มีพระบรมเชชานุกาภาพยิ่ง จึงจะปกครองโดยส่วนรวมได้^๓

โดยที่ทั้งไทยและพม่าต่างก็ได้รับการถ่ายทอดมรดกทางวัฒนธรรมส่วนใหญ่มาจากมอญและอินเดีย สำหรับไทยนั้นบางส่วนได้รับจากจีนด้วย จึงทำให้การดำรงชีวิตในสังคมไม่ต่างกันเท่าใดนัก ดังจะเห็นได้ว่าอิทธิพลของพระพุทธศาสนา ทำให้วิวัฒนาการเป็นศูนย์กลางของสังคม ในหนังสือประวัติศาสตร์

^๑รอง ศยามานนท์ พลตรีคำเนิร เดชะกุดและวิลาสว่างค์ นพรัตน์, ประวัติศาสตร์ไทยสมัยกรุงศรีอยุธยา (มหาวิทยาลัยรามคำแหง ๒๕๑๖), หน้า ๓๔. (ฉบับคณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย)

^๒ควอริช เวลส์, การปกครองและการบริหารของไทย กากุจันตี สมเกียรติกุลและยุพา ชุมจันทร์(แปล) โครงการตำรา สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, ๒๕๑๘, หน้า ๒๓.

^๓พ.ท.พระวิเศษพจนกิจ, แนวสอนประวัติศาสตร์สากลตอนประเทศพม่า (กรมยุทธศึกษาทหารบก ๒๔๘๑), หน้า ๒-๕.

พม่าได้บันทึกไว้ว่า

"...โบสถ์และวัดทั้งหลาย เป็นศูนย์กลางของชีวิตใน
สังคมและดึงดูดคนงานจำนวนมาก ตลอดจนพอลา ชาวนา
กรรมกร ชาวเขา ผู้หญิงทั้งหญิงและชาย ศิลปินมองกู่ฝูงชน
พวกนี้ และรวมสนุกไปกับเขาพวกนั้น จึงว่าสภาพเหล่านี้
ไวบนฝายนี้ จากภาพวาดบนฝายนี้เหล่านั้น ทำให้ทราบ
ถึงชีวิตความเป็นอยู่ ของชาวพื้นเมืองในอดีต"^๑

สำหรับสังคมไทยในอดีตนั้น ประกอบด้วยสถาบันที่สำคัญสองสถาบัน คือ
หมู่บ้านและวัดประจำหมู่บ้าน ถ้าหมู่บ้านขนาดเล็ก ก็มีเพียงวัดเดียวตั้งอยู่ติดกับหมู่บ้าน
บ้านที่ใหญ่ก็อาจจะมีถึงสองสามวัดในหมู่บ้าน บ้านเป็นสถานที่อยู่อาศัย
และประกอบกิจกรรมส่วนครอบครัวเท่านั้น ส่วนวัดประจำหมู่บ้านมีบทบาทมาก
เพราะต้องทำหน้าที่หลาย ๆ อย่าง อาทิ วัดเป็นโรงเรียน ซึ่งในอดีตกาล วัดเป็น
สถานที่ให้การศึกษ ทั้งทางโลกและทางธรรม, วัดเป็นโรงพยาบาลเพราะพระภิกษุ
จะเป็นผู้มีความรู้ทางด้านสมุนไพร บางครั้งก็รักษาควายนามนต์หรือ เวทมนต์คาถา
นอกจากรักษาทางกายแล้ว บางครั้งยังรักษาทางจิตอีกด้วย เพราะบางครั้งที่
ชาวบ้านเกิดความทุกข์ทางใจ เมื่อเข้าไปในวัด ความรุ่มร้อนของบรรยากาศ
ก็ช่วยคลายความตึงเครียด และเมื่อไต่ฟังคำสอนพระธรรม ตลอดจนคำแนะนำ
ปรึกษาวิธีแก้ปัญหา ก็ช่วยให้คลายปัญหาได้มาก, วัดเป็นศาลด้วย กรณีพิพาท
ระหว่างชาวบ้านนั้น สมภารเจ้าวัดมักเป็นผู้ตัดสิน ในกรณีที่ตกลงกันไม่ได้ ชาว
บ้านก็มักจะปฏิบัติตามด้วยความเคารพ นอกจากนี้เกินขอบเขตของพระเท่านั้น
จึงจะขึ้นถึงทางโรงทางศาล, วัดเป็นสโมสร ใช้เป็นที่ประชุมปรึกษาหารือ หรือ
ใช้เป็นที่จัดงานเทศกาลต่าง ๆ สำหรับปัจจุบันวัดยังเป็นเสมือนพิพิธภัณฑ์ สำหรับ
เก็บศิลปวัตถุ และของมีค่าอื่น ๆ อันแสดงถึงศิลปวัฒนธรรมของไทย เช่นตัวโบสถ์

^๑หม่อง ทิน อ่อง, ประวัติศาสตร์พม่า เพชรี สุมิตร (แปล)

วิหาร เจดีย์ และพระพุทธรูป ตลอดจนสิ่งแกะสลักต่าง ๆ

บทบาทของวัดที่เป็นศูนย์กลางของชีวิตและจิตใจนั้น เชื่อว่า คงมีพื้นฐานทางสังคมใกล้เคียงกัน ทั้งไทยและพม่า

โดยที่วัดมีบทบาทสำคัญเช่นนี้เอง จึงเป็นธรรมดา ที่พระมหากษัตริย์ จะทรงให้ความสำคัญต่อบุคคลเป็นนัยอย่างยิ่ง ดังโคลงกล่าวดำเนินมาแล้วแต่ข้างตน ในยามศึกสงครามพระมหากษัตริย์ตลอดจนแม่ทัพนายกอง มักจะบนบานขออำนาจสิ่งศักดิ์สิทธิ์คุ้มครองแคล้วคลาดให้กองทัพและตนปลอดภัย เมื่อเสร็จศึกสงครามจึงมักจะมีการสร้างวัดเพื่อถวายเป็นบุญกุศล หรือมีเจดีย์ขึ้นนั้นก็อาจจะบูรณะปฏิสังขรณ์วัดใดวัดหนึ่ง ซึ่งก็เป็นเสมือนวัดประจำตระกูลต่อไป ด้วยวิธีการเช่นนี้ จึงทำให้เกิดอุบายที่จะควบคุมกำลังคนให้โคจรรวมในยามที่ต้องการ เช่นในเวลาสงคราม การที่สามารถเข้ากับพระไอยการก็เท่ากับมีอำนาจเหนือชุมชนในบริเวณนั้น เป็นที่น่าสังเกตว่า กรุงเทพฯอยู่ชานนั้นหลังจากที่โคสถาปนาอาณาจักรเมื่อพ.ศ. ๑๘๘๓แล้ว ก็มักจะมีการสร้างวัด อยู่มากมาย โดยเฉพาะในพุกาม เท้าที่สำรวจในปัจจุบันมีกว่า ๕,๐๐๐ วัด^๑ บริเวณทางเหนือของไทยปัจจุบัน อันมี แม่ฮ่องสอน เชียงใหม่ ลำปาง ลำพูน เชียงราย น่าน แพร่ ล้วนแต่มีวัดที่พม่ามาสร้างเอาไว้ โดยเฉพาะลำปางและเชียงใหม่

^๑แสง จันทร์งาม, "พุทธศาสนากับสังคมไทยในปัจจุบัน" สังคมศาสตร์ปริทัศน์ ปีที่ ๖ ฉบับที่ ๓ , ๒๕๑๑, หน้า ๖-๘. และโปรดดู พระราชวรมุนี,

ปรัชณาการศึกษาของไทย (สำนักพิมพ์เคล็ดไทย ๒๕๑๗) และ Akin Rabibhadana, THE ORGANIZATION OF THAI SOCIETY, Cornell data paper No. 74.

^๒ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, "พุทธศาสนาและการรวมอาณาจักรสมัยต้นอยุธยา" วารสารธรรมศาสตร์ ปีที่ ๖ เล่มที่ ๑, ๒๕๑๕ หน้า ๔๗.

^๓หม่อง ทิน อ่อง, เรื่องเคิม, หน้า ๓๖.

มีวัดพม่าจำนวนมาก บางวัดมีร่องรอยว่า เพิ่งช่วงระยะสั้น ๆ ที่เข้ามามีอิทธิพลพม่าก็มาสร้างวัดไว้แล้ว

จึงสันนิษฐานได้ว่า ความสำเร็จของผู้ปกครองประเทศทั้งสอง พุทธศาสนาเป็นปัจจัยสำคัญ ทางด้านพื้นฐานสังคม ซึ่งขึ้นอยู่กับความสัมพันธ์ระหว่างสถาบันศาสนา อันมีพระเป็นผู้นำที่ไม่เป็นทางการของชนบท^๑

พื้นฐานทางศาสนาเศรษฐกิจ

ในดินแดนบริเวณเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ นั้น มีลักษณะภูมิประเทศและสภาพอากาศ ที่ก่อให้เกิดแบบฉบับของการดำเนินชีวิตและองค์การสังคมขึ้นสองแบบ คือแบบพื้นเมืองที่ใช้ชีวิตอยู่อย่างง่าย ๆ ในลักษณะชนเผ่าต่าง ๆ ดำเนินชีวิตอยู่ในลักษณะเพียงพอแค่งชีพ เช่น อาศัยการเลี้ยงสัตว์ ล่าสัตว์ จับปลา หรือเรร่อนโยกย้าย ทำการเพาะปลูกแบบหัตถ์รางถางพง ในแบบที่สองของการดำเนินชีวิต คืออาศัยการปลูกข้าว ในบริเวณที่ราบลุ่มเจ้าพระยา ลุ่มน้ำอิระวดี ลุ่มน้ำโขงและลุ่มน้ำแดง หรือโดยรอบทะเลสาบใหญ่ในเขมร ซึ่งกระแส น้ำพาสากดินเลนมาทับถมไว้ ในที่ราบลุ่มเหล่านี้ทุกปี ทำให้ดินมีปุ๋ยดี คุ้มได้ปรับปรุงเป็นแหล่งปลูกข้าว ด้วยการพัฒนาการระบายน้ำ การกั้นทำนบ การยกครอง และการชลประทาน ดินแดนแถบนี้ จึงค่อย ๆ กลายเป็นเขตที่มีประชากรแออัด โดยผูกพันกันเป็นสังคมชาชน^๒ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ในคริสต์ศตวรรษที่ ๑๕ ดินแดนแถบเอเชียอาคเนย์ ได้กลายเป็นเส้นทางการค้าและเดินเรือของโลก

^๑ชาลวิทช์ เกษตรศิริ, เรื่องเดิม, หน้า ๕๐.

^๒จอห์น เค. แฟร์แบง, เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เล่ม ๒ ศรีสุททวิชาประสิทธิ์ (พระนคร ไทยวัฒนาพานิช ๒๕๒๐), หน้า ๕๐๔.

โคโยในคอนตันอยู่ในเส้นทางจากตะวันออกของอินเดียนำไปประเทศจีน
 และมีการติดต่อกับยุโรปทางอ้อม กล่าวคือผ่านทางพ่อค้าอาหรับ การค้า
 ระหว่างประเทศยังอยู่ในรูปจำกัด เพราะสินค้าประเภทอาหารนั้น มีเพียงพอ
 ในภูมิภาคแถบนี้ ดังนั้นจึงมักค้าขายติดต่อกันด้วยสินค้าประเภทของฟุ่มเฟือย
 ต่าง ๆ ทั้งเอเชียอาคเนย์ยังอยู่ในฐานะเป็นผู้ขายสินค้าของตนมากกว่าซื้อ
 การค้าขายโดยอาศัยเส้นทางทะเลนั้น โคโยอาศัยประโยชน์จากการพัดของ
 ลมมรสุม ที่พัดจากตะวันตกเฉียงใต้ ไปทางตะวันออกเฉียงเหนือ ตั้งแต่
 ปลายเดือนพฤษภาคมถึงต้นเดือนตุลาคม และพัดจากตะวันออกเฉียงเหนือ
 มาถึงตะวันตกเฉียงใต้ ตั้งแต่เดือนพฤศจิกายนถึงเดือนเมษายน เส้นทางที่ขนส่ง
 สินค้าผ่านแหลมมลายู ราว ๖ เส้นทาง ที่สำคัญอยู่ ๒ สาย คือ จาก
 ตรังและตะกั่วป่า ซึ่งอยู่บนฝั่งของอ่าวเบงกอลไปยังนครศรีธรรมราช และไทรยา
 ซึ่งตั้งอยู่บนฝั่งทะเลตอนกลางของอ่าวไทยตามลำคับ เส้นทางเดินเรือทางตอน
 ใต้ก็เส้นทางหนึ่งเชื่อมระหว่างรัฐเคดาห์(ไทรบุรี)และปัตตานี ในขณะที่อีก
 ทางหนึ่ง จากมะริค (Merqui) ไปทางตะวันออก ขึ้นไปทางเหนือ อีก ๒
 ทางนั้น จากเมืองท่าทวายและเมาะตะมะ (Moulmein) บนฝั่งตะนาวศรี
 ผ่านไปทางคานเจดีย์สามองค์ และลุ่มแม่น้ำแมกคอง ไปยังเมืองต่าง ๆ ซึ่ง
 ตั้งอยู่ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง^๒ ปรากฏอยู่ในหลักฐานทั้งของไทยและพม่า
 ตลอดจนทั้งเอกสารของชาวต่างชาติ ที่ได้แสดงให้เห็นถึงความเจริญสูงสุด ทาง

^๑ เพ็ญศรี กานจโนมัย, ประวัติศาสตร์ทั่วไปของเอเชียอาคเนย์
 (พระนคร ๒๕๒๐), หน้า ๘.

^๒ จอห์น เอฟ. เคตตี, เรื่องเดิม, หน้า ๘๖-๘๗.

คานการคางของอาณาจักรทั้งสอง ชาวต่างประเทศต่างก็ใ้เข้ามาตั้งสถานึ
การคามากมาย ทั้งฮอลันดา โปรตุเกสอังกฤษและฝรั่งเศส

เมื่อมีการทำสงครามระหว่างประเทศในเอเชียอาคเนย์ กิจการคาง
ที่เพิ่มขึ้นอีกอย่างหนึ่งก็คือ การคางอารู ทั้งไทยและพม่าไ้ซื้อตลอดจนแลกเปลี่ยน
สินค้ากับอารูของชาวต่างชาติ โดยที่การคางขายสมัยนั้นเป็นการคาง
ขายระหว่างพอกากับรัฐเท่านั้นเป็นส่วนใหญ่ ประชาชนทั่วไปจึงไม่มีผลกระทบต่อ
กระเทือนทางเศรษฐกิจโดยตรงเท่าใดนัก เพราะสินค้าที่ซนชั้นสูงหรือพระ
มหากษัตริย์ทรงซื้อจากพอกาชาวต่างประเทศ ก็ไม่ใช่ปัจจัยสำคัญ ในการคาง
ชีพ พระมหากษัตริย์ทั้งไทยและพม่า ทรงมีรายไ้มหาศาลจากการคางขาย
ไปเสริมสร้าง ราชธานีให้สวยงามน่ายู และมีบางส่วนนำไปสร้างวัดวา
อาราม ตลอดจนปรับปรุงและสร้างปราสาทราชมณเฑียร ให้สง่างามขึ้น
ทั้งนี้เพื่อความภูมิฐานของบ้านเมือง มิให้ชาวต่างประเทศดูถูกว่าป่าเถื่อน
คำหา^๑ โดยเหตุนี้ชาวต่างประเทศที่เข้ามาพบ ออกที่ จะมั่งคั่งถึงความมั่งคั่ง
มโหฬารไม่ไ้ หนองหินอองไ้เขียนไว้ในประวัติศาสตร์พม่า ตอนหนึ่งว่า

"...ทุกหลักฐานระบุไว้ตรงกันว่า พะโคเป็นเมืองที่รุ่งเรือง
...แมจะมีภัยสงคราม แต่เส้นทางคางขายจากจีนผานาลุม
นำอิสระวดี ก็ยังเปิดออกตลอดรัชสมัยทั้งสอง เมืองท่าเรือ
เช่น เมอะตะมะ ดีเรียม และพะสิม ไ้รับประโยชน์จาก
กิจการคางขาย ในเอเชียอาคเนย์อยู่มาก ... ความร่ำรวย
จากการคางในอาณาจักร จะเห็นไ้จากความหรูหราในพระราช
วังของกษัตริย์...ราชสำนักบุเรงนองมีบรรดาญาติ อันเปรียบ
ไ้กับราชสำนักในสมัยพระนางเจ้าอลิษาเบธที่หนึ่ง"^๒

^๑ความเห็นเพิ่มเติมของพล ท. คำเนิร เลขะกุล

^๒หมอง ทิน ออง, เรื่องเดิม, หน้า ๗๖๗

สำหรับกรุงศรีอยุธยา นั้น เป็นที่ยอมรับของชาวต่างประเทศหลาย
ชาติด้วยกัน ยกย่องถึงความยิ่งใหญ่และความงดงามในแง่ของสถาปัตยกรรม
ของทางของรายได้ ที่จะนำมาใช้ก่อสร้างปราสาทราชวัง ตลอดจนวัดวาอารามต่าง ๆ
ก็คงจะเป็นรายได้ ในทำนองเดียวกับพม่า เพราะกรุงศรีอยุธยาก็อยู่ในฐานะ
ศูนย์กลางการค้าระหว่างชาวต่างชาติ เช่นกัน

พื้นฐานทางเศรษฐกิจของไทยและพม่า เมื่อพิจารณาจากสภาพภูมิประเทศ
แล้ว เชื่อว่าประชาชนน่าจะไม่มีปัญหาเกี่ยวกับการดำรงชีพ (ทางด้านความเป็นอยู่
และอาหารการกิน) เพราะในอดีตนั้น สามัญชนทั่วไป ประกอบอาชีพหลักด้วยการ
เพาะปลูก ทำไร่ ไถนา จับสัตว์ ซึ่งก็เพียงพอแล้วสำหรับการดำรงชีพ อาจจะมี
การค้าบาง เล็กน้อย แต่ก็คงจะอยู่ในลักษณะแลกเปลี่ยนกัน ส่วนรายได้ของรัฐ
อันเป็นของพระมหากษัตริย์และขุนนางผู้ใหญ่ ส่วนใหญ่ได้มาจากการค้าขายกับชาว
ต่างชาติ สำหรับสินค้าพื้นเมืองที่แลกเปลี่ยนค้าขายกับชาวต่างชาตินั้นก็ได้มาจากราษฎร
ทั้งในและนอกอาณาจักรออกไป จะโดยการนำมาซื้อขาย หรือในรูปส่วยก็เป็นได้
ดังนั้นถ้าในปีใดเกิดภัยพิบัติทางธรรมชาติหรือเกิดศึกสงครามแล้ว ประชาชนจะ
ประสบปัญหาทางเศรษฐกิจมาก เพราะระบบเศรษฐกิจของคนเอเชียตะวันออกเฉียง
ใต้ในสมัยนั้น น่าจะเป็นไปเพื่อเลี้ยงครอบครัวในระยะสั้น ๆ เนื่องจากไม่มีความ
จำเป็นที่จะต้องผลิตให้เหลือเฟือจากที่ท้องไร่ทั่วโลก เว้นแต่ราชสำนักหรือบ้านขุนนาง
ผู้ใหญ่ ที่น่าจะพิจารณาก็คือ ความเจริญรุ่งเรืองของราชสำนักนั้น มีใต้หมายความว่า
ว่า ประชาชนจะมีฐานะทางเศรษฐกิจดีตามไปควบ เพราะสภาพสังคมและความ
เป็นอยู่ในช่วงนั้น สามัญชนไม่จำเป็นที่จะต้องกินร่น ปรับฐานะให้สูงขึ้น นอกเสียจาก
เป็นผู้มีอิทธิพล หรือผู้ที่กลายมาเป็นขุนนางผู้ใหญ่

ดังนั้น การทำสงครามในสมัยอยุธยา ถึงแม้ว่าเศรษฐกิจจะมีไข้เป็นปัจจัย
สำคัญ ในการก่อให้เกิดสงครามระหว่างไทยกับพม่า แต่ในระหว่างสงครามและ
ภายหลังสงคราม ก็ย่อมก่อให้เกิดปัญหาเศรษฐกิจอย่างรุนแรงเสมอ โดยเฉพาะ
ถ้าเป็นฝ่ายแพ้สงคราม ก็จะทำให้เกิดภาวะทรุดโทรมทางเศรษฐกิจยิ่งขึ้น